Из фолклора на българите мохамедани: разкази и легенди за Хъзър

Стоянка Бояджиева

Тук ще представя с кратък коментар новозаписани примери от разказната традиция на българите мохамедани (помаци) в Родопите[1]. Заедно с други материали, подготвени за публикуване, те биха могли да привлекат вниманието към недостатъчно проучените у нас народнорелигиозни наративи, към техния сложен и интересен живот между вяра и фикция, етичен кодекс и забавление, „свое" и „чуждо", книжно и устно.

Текстове и сведения за това, какво и как разказват българите мохамедани, в научните издания има малко[2]. Пестеливите характеристики съвършено правилно изтъкват общото в разказната традиция (регионално, народностно) — видимо и исторически обосновано[3]. Но също тъй видими и исторически обосновани са особеностите, за които се говори по-малко. А както е писал един позабравен автор — писателят Николай Вранчев, у родопските помаци — иначе „чисто българска група" — „чуждата религия е създала (. . .) нови психологични условия за развитие, нов светоглед, който се е отразил и на техния живот. . ."[4] Разколебаване или утвърждаване на идентичност с религиозни и културни измерения, наслагване, съжителство и смяна на идеологеми и стереотипи — за това във фолклора на българите мохамедани и особено в неговия наративен дял има неоценени още свидетелства.

Общото в примерите, които са предмет на това съобщение, е образът на *Хъ̀зър* (Хазъ̀р, Ъ̀зър) *Неби̂* (Небѝя). Споменаван е досега в литературата у нас на едно място: „хъзър неби" се явявал най-често като просяк, в окъсани дрехи, и подлагал на изпитание хората[5].

---

[1] Записите са направени при теренни проучвания през 1981—1984 г. в рамките на темата „Традиционната духовна народна култура в Родопите", разработвана в Етнографския институт при БАН от колектив с ръководител Стоян Генчев. Моето участие бе свързано с раздела „Народна поезия и проза". Теренните ми материали са в архивите на Етнографския институт (АЕИМ, инв. № 105—III — 109—III) и на Института за фолклор (АИФ, инв. № 154—155, 183, 192—194).

[2] На Ст. Н. Шишков дължим двадесетина „помашки" приказки и легенди в първите томове на Сборника за народни умотворения и в сп. „Родопски напредък". В началото на 40-те години нов материал добавят „Сборник Родина" (Издание на българо-мохамеданската културно-просветна и благотворителна дружба „Родина" в гр. Смолян. Кн. 1—3. Пловдив, 1939—1941) и сп. „Български народ" (1941, № 1, 1942, № 2). От 60-те и 70-те години са публикациите на Ст. Стойкова (Фолклор от Западните Родопи. — СбНУ, 50, 1963, 277—343; Песенният и прозаичният фолклор на родопските българи-мохамедани. — В: Народностна и битова общност на родопските българи. С., 1969, 197—219); Р. Ангелова (Прозаичните жанрове на Родопската област. — В: Родопски фолклор. Първата научна сесия по проблемите на родопския фолклор. Пловдив, 1977, 143—163) и др. Отделни текстове се появяват в краевдски съчинения. Към 20 са разказаните от помаци приказки, анекдоти и легенди в сборника „Народна проза от Благоевградски окръг" (СбНУ, 58, 1985). Само че това се открива по косвени белези — „времето" си е казало думата.

[3] Например: „. . . Също като песенния, и прозаичният фолклор в своята основа е един и същ за всички родопски българи" (Ст. Стойкова. Песенният и прозаичният фолклор. . ., с. 211).

[4] Н. Вранчев. Българи мохамедани (помаци). С., 1948, 17—18.

[5] Сборник Родина. Кн. 1. Пловдив, 1939, с. 107. Съобщението е на Риза А. Солаков.

На представи и разкази от този тип попаднах най-напред в с. Лясково, Девинско, през март 1982 г. Трябва предварително да кажа, че наблюденията и записите ми са в рамките на практикуваната най-често у нас теренна работа: непродължителен престой в селището, срещи с различни информатори, открито записване с магнетофон на реч, повече или по-малко насочвана от записвача, и т. н. Строго погледнато, това са „псевдослучаи“ на разказване, предизвикани от външния, „чуждия“ човек, който по презумпция е „учен“, но изглежда наивник и дори невежа. . . Все пак при това общуване се развиват процеси на вътрешно мотивиране и „нормализиране“ на ситуацията на разказване; ще обърна внимание на това при първите два примера.

Бяхме седнали на една маса в селската сладкарница с Йордан Ризов (род. 1926 г., обр. V кл., прислужник в кметството), между нас — магнетофон и микрофон. Ризов, един от любопитните посрещачи на джипа, с който групата ни пристигна в селото, сам бе пожелал да разкаже „за дракуси“. В сладкарницата имаше случайни посетители, които се заслушаха и в един момент се включиха в „случката“. След дракусите и джиновете Ризов започна нова тема:

(1)

Й. Р.: Стари хора ми са разправяли за такова нещо. Евлия̀. . . То е човек или жена. Приказва са и става невидимо. Изчезва, изведнъж. Но тогава, както казват старите хора, че ако направиш здрасти с него и го фаниш здраво за ръката, как трябва да познаеш дали е евлия̀ или си е обикновен човек. Като му стиснеш ръката на този човек, тя му е мека тука, няма кокалье. Неговата ръка. Щом му стиснеш ръката, видиш, че няма кокали, дръж го здраво! Не го пущай! И искай, каквото искаш от нега, той ше ти даде. Или пари, или късмет, или имане, или нещо — каквото поискаш от нега, награда ше имаш. . .

Зап. С. Б.: Ако го познаеш, че не е човек?

Й. Р.: А така! Ако го познаеш по кокалите, по ръката. Тя му е мека ръката. Неговата. И тогава ше ти даде късмет (. . .) Той са представя на фънкашен човек, нѐ познат от селото примерно. Абанджѝя човек, идва от някъде, и ти му викаш: „А добре дошъл, откъде си“, подаваш му ръката, фащаш го за ръката и му я малко постискаш така, да видиш има ли кокал тука или няма. Ако няма кокал, дръж го здраво и ше му искаш каквото си решил.

(Неочаквано се намесва един от присъствуващите, 40-годишен, представил се накрая като Ангел Митев.)

А. М.: Това не е евлѝя, както го разправя, той разправя за Азър Небѝ,тва е човек от. . .

Жена: От другия свят, от задгробния живот.

А. М.: Господев, Аллахов човек. И той ходи, той моа да са прикаже на куче, на коте, и ако случайно искаш да го удариш, и го нахокаш, ще ти са случи някоя беля. . . Може да ти поиска цигара, да кажеш „нямам цигари“, пък имаш във същност, и следва наказание от негова страна, какво ше е, не са знай. . . А пък той, рядко си дава ръката[6].

По-нататък млада жена се опита да уточни какво е „евлия“, а главният ми събеседник изгуби охота за разговор и тръгна „по работа“.

След тази среща с „Азър Неби“ на родопска територия той естествено попадна в моя неписан въпросник. На другия ден (17. III. 1982 г.) бях в къщата на 75-годишната Рамзия Джинкова, където присъствуваха и Желязко Желязков (53 год., обр. VII кл., общ работник), снахата на домакинята, към 50-годишна, и една възрастна гостенка (на около 70 години). Ето част от записаното[7]:

(2)

Зап. С. Б.: А Азър Неби?

Р. Д.: Дава сичко, казват.

Гост.: Да го не посря̀шкаш!

Р. Д.: Да го не посря̀шкаш, дава сичко хубаво Азър Небѝ.

Ж. Ж.: Азър Неби, кога направи здрасти, та нямал кокале тука на ръцете, му били меки.

Зап. С. Б.: Значи и той е дошъл от небето?

Ж. Ж.: А, той идва, и тогава, ако ти разбереш във момента, че той е Азър Небѝ, няма кокале, не трябва да го пущаш, ами трябва да искаш това, което. . . Щял да даде.

Гост.: Квот' искаш щял да даде!

Ж. Ж.: Стискай за ръката и щял да ти даде.

Р. Д.: Той на сичко са приказва.

Гост.: И на котка, и на сичко, приказват са. . . Мари, глей я ля̀тос как сторих. . .

---

[6] АИФ, № 154, с. 45.

[7] Пак там, 65—66. Шаренията в имената на информаторите, тук и на други места, е печалният белег на 80-те години в нашите записи.

Ж. Ж.: (с насмешка) Тя го е вѝдела сега, айде сега!

Гост.: Ма може да е нва! Върви едно коте, бая голямо коте, и шарено коте, айсъй... И я зѝмам адна въстегàркя, да ỳдря котено, а пък та са обърна въстегàркята оттѝ, та шя да òкьоря! Ха, я айнъй стана!

Зап. С. Б.: А котето?

Гост.: Ами котето си отиде. Не вѝдех го ни черно, ни бяло. Та десет деня [с] окото не можеше да пòгледнам — че-ерен кàтран...

Снахата: Без вина, как...

Гост.: Обърна са и въстегàркята, и в окото! Може да е било Ѐзър. Ò̀ти сам го посрешнала. Ò̀ти съм обърнала към нега да го бъхтам. Не е убаво нищо да посряшкаш!

Р. Д.: Надолу един чиляк, приказвало му са лисица. Може да е било Азрайл. Хубуу ма тоа чиляк, цепил дърва чилякан, като цепил дървана, и кат си цепил дърва, лисицана му са приказала. И то зело брадвата, та е удрило. Лисицата. И лисицана го одрраскала на ръкъта. И вечерта си умрял... Азрайл на сичко са приказва. И на овца, и на сичко са приказва.

Снахата: Никой не е нищо вѝдел. Сичко е лъжа.

Гост.: Нищо немой мисли лошо, само мисли хубаво, Аллах же ти дава убаво. Анва е. От мене е анва.

Снахата: Лъжовен свят!

В първия случай разказвачът, увлечен от ролята на експерт по вярванията в своето село, смесва представите за „евлиỳ" и „Хазър Небѝ"[8]. Случайните слушатели (съселяни) го коригират и допълват. Макар че поводът е външен, това е един вид „автокорекция" на груповото знание, поначало свойствена на традицията[9]. Във втория случай няма „водещ" информатор и образът на тайнствения „Аллахов човек" се изгражда от кратките реплики на присъствуващите, които се допълват, подхващат и повтарят. Отделните сведения в един момент предизвикват разказ — за лично преживяване, което получава смисъл в контекста на обсъжданото вярване. С думите *„Мари, глей я лятос как сторих"* една от жените започва типичен първичен меморат. Възможно е да сме били първите му слушатели. Той съответно поражда друг разказ — пак меморат, но за чуждо преживяване, вече „обръщан" в съседските и махленските разговòри. Отново се проявява колебание по отношение на персонажа (Азраил?)[10]. В новооформената ситуация човекът с микрофона минава на заден план, а към първоначалната информативна цел на изказванията се прибавя и дидактична и прескриптивна: „Не е убаво нищо да посряшкаш", „Нищо немой мисли лошо, само мисли хубаво, Аллах же ти дава убаво". Има място и за гласа на скептика: „Никой не е нищо вѝдел. Сичко е лъжа..." „Лъжовен свят!"

Разказите за Хъзър Неби бяха документирани в Лясково без специално издирване, в разговор със случайни информатори от различни поколения и с различно образование. Изглежда, че вярването е още продуктивно, „наративообразуващо" или „легендообразуващо", ако са възможни такива неологизми. То има място във всекидневното съзнание, съчетавайки „божествени" и демонологични характеристики, нещо свойствено на народната вяра. Материали от други родопски села с българомохамеданско население (Змеица и Беден — Девинско, Сърница — Велинградско, Жълтуша — Ардинско) допълват тази картина.

Начинът на документиране — с директен въпрос за името („какво знаеш за...", „чувал ли си за...) определя схемата на предизвиканите изкази: излагане на вярването, описание на образа — пример към него във формата на разказ. Тези разкази са разнообразни — от меморати за срещи с неразпознатия чудотворец до легендарни приказки с международни сюжети. Разнообразието е заложено в самия образ: Хъзър Неби ходи сред хората, при определени обстоятелства изпълнява желанията им, в едни

[8] Отделен е въпросът, дали това е само индивидуална грешка.

[9] Теренните проучвания несъмнено актуализират традиционното фолклорно знание — при последователни посещения в едно селище или район се забелязва понякога парадоксалното на пръв поглед „съживяване" на „терена".

[10] Й. Ризов на два пъти включва ангела на смъртта в демонологичната номенклатура: а) коза, която става голяма като магаре, е „джин или е дракус, или е Азраила, дето вади душите" (АИФ, № 154, с. 42); б) човек в черно, с големи зъби, става грамаден — „Аз го изкарвам това нящо да е Азраила, дето вади душите... Друго какво може да бъде? Това нящо е, дракус!" (Пак там, с. 38.)

случаи възнаграждава, в други наказва. Това „вечно присъствие“, възможността да се влезе в контакт със сила, която може да промени живота на човека, предполагат случки, примери-разкази. Серията може да бъде неизчерпаема.

Следващите два примера са от с. Змеица, Девинско. В единия случай след отговор на въпроса за Хъзър Неби тръгва легендарен разказ, сроден по съдържание и идеи с АТ 751А*[11], а по структура — с редица легендарни и вълшебни приказки[12]. В другия става дума за меморат, свързан с конкретно лице, място и случка — една изцяло местна история. Разказва Асен Чешитев (70 год., без образование). Жена му слуша и „помага“.

(3)

А. Ч.: Азър Неби е... Той може та направе и богат, може та направе и сиромах. Той може да дойде неска тука — ми един човяк...

Жена му: На сиромах, партàлев да ти са прикаже...

А. Ч.: Може един просяк да ти са каже, де. Просе: „Дай ми стотинки, дай ми ляп!“ Той сякак са показва.

Зап. С. Б.: И как избира той кого да направи богат?

А. Ч.: Той, например, сряшкаш го, ама — да го узнаиш ти!

Зап. С. Б.: Можеш ли по нещо да го познаеш?

Жена му: Отде ше го познаиш...

А. Ч.: Той тука нема кокал. È тука! (Показва си китката на ръката). Тук тва му е мяхко на него. Цалото. За да го направиш „здрасти“, да го видиш — нема ли го сва кокал, трябва да го държиш и той ш'та попита: „Ко искаш?“ (Жена му се смее).

Зап. С. Б.: Значи има начин да станеш богат!

А. Ч.: Ама той па на таквѝ гяволе люде па са не приказва!... Имало а случаи, тука...

Жена му (прекъсва го): Кàжи му тва, бе, дето чувала е носил човяка...

А. Ч.: Той едно време, във Стамбол, той е ходил открит, де. Казало: „Утре ше дойде Азър Небѝ да минѐ тука през града!“ И той оде, нарамва един чувал въгле. Тий са измели, направили сичко, убаво да е. (Жена му: Изчистили — Азър Небѝ!) Приготвили. И той оде, на един казва: „Абе, много съм уморило — вика, — ѝла ми пòдържи малко тоа чувал! Да пòчина.“ И оня му викал: „Бе, я махкай са тука ти!“ ... (Жена му: Па то чарен чувал, вàглища пàлен...) „Тука — вика — Ъзър Небѝ ше минѐ!“ (Жена му, през смях: Па то същия!) То същия... Па тоя му вика: „Ъзър Небѝ дойде и си заминà!“ На него си му приказва и си минова. Ходи на един друг магазинер, рекло: „Абе, момченце...“ Сигур било по-млад... То и стар са показва, и всякакъв, де. „Абе — рекло, — много са съм уморило, нема ли някъде чувала...“ И оня станва — облечен човяк, убав: „Дай, дядка, дай!“ Клава чувала тука, веднага му поръча кафе, докарва му. „Пòчини си — вика, — гладънко ли си, да ти дам да едеш“ — оня го пита. Вика: „Берекя̀т версѝн! А я сега си вàрвя — вика, — айде — вика — Джанàабаллà да ти даде — вика — магазина колкот' ти е пàлан, ошс толко да ти е пàлан!“ И оня, дига му чувала, клава му го, върви си. А оня, който го е опъдѝло, за една седмица магазина ликвидирало. (Жена му: Опразнило са.) А оня, никога не е одило да купова, и магазина му са пълни[13].

(4)

А. Ч.: (Един овчар) от селото, сяднало е яло тука... Когато да прекутниш... (Жена му: Нах Борино га вървиш). То туй село, гуй като вървиш, нали вече са побỳчиш надолу, и таа встрана има лювадки, ниви тука... Нали разбра ся̀? Оттук един път идва... И долу има чỳчурче тъй, ний го зовехме, чушмичка. Сяднало е яло, и кучетата го са заобиколили, и рекло: „Чакай да дам неска и я на кучеата!“ Дало цалия ляп си. Колкото имя̀ло ляп, то са е наял и дал на кучетата. И вика: „Събраф — вика торбата, клàдоф на рамòто. Всреде лювадата излезе адин човяк — вика. — И я не вѝдеф отде дойде. „Абе, овчаро, дай ми малко лябец!“ — „Ам — викало, — имя̀ф лябец — вика, — ама го дадоф на кучетата.“ — „Дà, дà — вика, — и те са животни. Дà си дало и тям!“ И тàрна — вика, — напръш мене върви — вика. — Яло са загубѝ човяка“ — вика.

И той сега къде да иде, ляп носе. Я му беф помагач една година, па я не искаф, ядяф сутрин закуска и вървяф. „Ше зямиш — вика — да носиш — вика — по едно парченце ляп в торбата — вика, — ама сѐ да имаш — вика. — Един зàлок хляб да имаш, да имаш — вика. — На мене — вика — през живота това ми са а случвало. И ся̀ — вика — додѐ умра — вика, — че ша ма а яд.“[14]

Последният разказ, при цялата автентичност на описаната случка, е свидетелство за моделиращата роля на вярванията и представите, на „картината на света“, върху възприеманата реалност, а оттам — и върху поведението. Конкретният случай има

---

[11] АТ 751А* *Човек кани Господ в къщата си*. Прави големи приготовления за посрещането му, но нарежда да изгонят просяк, дошъл пред вратите на дома му. Оказва се, че просякът бил Господ. — Срв. и АИФ, № 192, с. 193, № 132 „Господ на гости у Моисей-Муса.“ Зап. Ст. Бояджиева от А. Тенекеджиев, с. Жълтуша, Ардинско.

[12] Вж. H. Jason. Whom Does God Favor: The Wicked or The Righteous? Helsinki, 1988 (FFC, No 240).

[13] АИФ, № 155, с. 31, № 19, от 21. IV. 1982 г.

[14] Пак там, с. 33, № 20.

анекдотичен нюанс — човекът носи винаги хляб в торбата си с надежда за повторен шанс. В по-общ план, комплексът от вярвания и разкази представя първообрази и прецеденти за гостоприемство, щедрост, благоразположение към нуждаещите се.

Горните два разказа А. Чешитев свърза съвсем естествено с други два, засягащи същите теми, а отчасти — и същия персонаж. В „Изпитание след сторено добро"[15] старец връща зрението на богат човек, който после предвидливо го обсипва с грижи, внимание, подарява му кон и два товара жито и така се показва достоен за направеното му добро. Старецът не е назован, но би могло да е Хъзър. Красноречив в това отношение е другият текст[16] (вариант на международно разпространения тип AT 750D), който започва така: „Тръгнали да идат да печелят. Трима братя. И вървяли по пъте, и викали: *„Да видиме Ъзър Небѝ ние. . ."* (к. м., С. Б.) Говорили си са тримата. И одят до някъде, и ги посряшка той. . . *Абе, да не е Ъзър Небѝ, дели кой не е сега. . .*" До края име не се споменава. В много по-разгърнат вариант на същата приказка, записан пак в Змеица предишния ден[17], се говори за „адно бу̀бале", „дядо", „дядка", „стар човек", „старец" — без опит за друго идентифициране. Възможно е това да е особеност на типа, още повече, че се регистрира и на други места[18]. Обяснение може да се търси както в едно осъзнато или неосъзнато табуиране, така и в тенденция повествованието да се освободи от конкретни религиозни знаци в името на по-голяма „приказна" условност.

В легендарно-приказния кръг са и останалите примери; някои от тях съдържат интересни мотиви, които допълват характеристиката на „Аллаховия човек", хвърляйки мост към различни традиции. Текст от с. Беден[19] развива познатата тема за пропусната възможност да се оползотвори срещата с Хъзър Неби. И тук ударението е върху необходимостта да се познае благодетеля — но не по характерната липса на кост, която се открива при ръкостискане, а по извършеното чудо — дупка в камъка[20].

(5)

Един човек бил сиромах. И мъчи да изпълнява вяра, обаче ни ще, ни ще, нящо ни ще, ни ще. . . Не отива нанапред. Попитал адин, казали му: „Агà да са кланяш на жамията и дето остане адин, найчесния човяк, нега ше държиш, то ше ти даде късмета. . ." И то чакал човякан, излезли сички, адин останал най-отзад, адин човяк. И казал е, де: „Абе, така и така е положението. . ." — „Тебе — рекло — е късмета, ше търсиш човяк, дето да тура пръстà в камъка и да стане дупка. . ."

И станало дупка. Като турило пръстà, през камъка дупка станало. Ама то пак са не разбрал, че той е същият човяк! И с толкова останал. Приказката е толкоз. Със две думи са свършило. Сетне му казват: „Чим то същия човяк е, бе човяк! Чим то е бил, тоя!" Дѐ му казваш ти, невидѝм. . . Такива има òра. Обаче сегя не вярвам да ги има онея òра веке. Ние станахме врàгове (дяволи — б. м., С. Б.) и сегаората. Ясно ли ти е?

(И сега стои дупката в камъка на джамията. Това е Азър Небѝ. Ама трябва да го познаеш.[21])

---

[15] Пак там, с. 34, № 21. Заглавието е на записвача.

[16] Вж. Приложение, № 1.

[17] АИФ, № 155, с. 36, № 22. Инф. Чавдар Сивриев, 85 год., без образование.

[18] В повечето български варианти, записани сред християнско население, старецът е Господ. Но в редица случаи не е назован. В турската версия (EB-110) желанията на братята изпълнява Хъзър.

[19] Разказан на 22. IV. 1982 г. от дядо Джемал, според последния му паспорт тогава — Димитър Чавдаров Генчев, род. 1900 г., обр. II кл.

[20] Едно от чудесата, редовно извършвани от светци, юнаци, културни герои. Срв. Беш пармак, Петте извора в Лудогорието, бликнали от дупките, които Демир баба направил с пръстите си в скалата. За подобно чудо в Кюстендилския санджак — Е в л и я Ч е л е б и. Пътепис. С., 1972, с. 269. За следи от пръстите на Крали Марко — СбНУ, 53, 1971, 787—789, № 79—89, и т. н.

[21] АИФ, № 155, с. 208, № 108. Последните три изречения са добавени след изключването на микрофона. Отношение към текста има сведението за прочутата сълзяща колона в „Св. София" в Истанбул, която християните наричали колона на св. Георги, а мюсюлманите — колона на Хадър (Хъзър). На нея имало дупка, в която страдащи от болести на очите и безплодни жени пъхали палци с надежда за изцеление. Тя била направена от Хадър „като знак за Мехмед Завоевателя" (R. K r i s s, H. K r i s s - H e i n r i c h. Volksglaube im Bereich des Islam. Bd. 1. Wallfahrtswesen und Heiligenverehrung. Wiesbaden, 1960, S. 321). Срв. и съобщената от В. Гордлевски легенда за „извора на Хъзър" в Истанбул: там бедняк изчаквал светеца, а когато той се появил и го заговорил, заявил, че би го познал непременно, макар че никога не го е виждал. „Тогава Хъзър взел от земята тресчица и *започнал да пише бързо с нея по камъка* (к. м., С. Б.). Но беднякът така и не се сетил кого вижда пред себе си, а светецът, ядосан от недосетливостта му, си тръгнал" (В. А. Г о р д л е в с к и й. Османские сказания и легенды [Серия первая]. — В: В. А. Г о р д л е в с к и й. Избранные сочинения. Т. 1. М., 1960, с. 344.)

Неизвестна модификация на рядко срещан сюжет (доколкото мога да преценя) записах в с. Сърница, Велинградско, от 58-годишната Кърда Семерджиева (обр. IV кл., домакиня). В нейния лаконичен разказ Хазър Небѝя е благодетел на семейство без късмет.

(6)

В адно цало семейство никой не имало късмет. И Хазър Небѝя отишло и рекло: „Ше ми заколите кучето, да го ѝзям!" — Па те рекъли: „Ш'ти заколим ѝвца, ш'ти заколим коч, ш'ти заколим кѝза!" — Рекло: „Ни ща ни кѝза, ни ѝвца, ни коч, нищо не ща! Искам кучето да ми заколите, него ше изпечете, него ше ѝзям!"

И те му заколили кучето и го изпекли. И снахата му е била корместа (бременна — б. м., С. Б.) и рекла: „Чувайте са — казва, — с пръста ше нѝмета само от чорбѐта да нѝлижа. . ." И като нализала, и във дѝтето му отишло късметя. И Азър Небѝя рекло: „Фърните сѝ кучето, няма да ям от него! Я ми бе зора да нализе снаѐта, да остане късметя си във вас. Да ни я у кучето!"[22]

Текстът може да се отнесе към АТ 739* (Синът без късмет и неговият баща магьосник), само че централният мотив е използван доста по-различно[23]. От универсалния кръг идеи и представи за добрата и лошата съдба, за късмета и несполуката, тук присъствува късметът като субстанция, която се предава по физически път. Но този, който го направлява, е Хъзър.

Разкази за Хъзър слушах и от друг интересен информатор — Асен Тенекеджиев или Хайролà, както си го наричаха всички, от с. Жълтуша, Ардинско, през април 1983 г. Много видял и патил[24], любознателен и информиран, той приказва почти непрекъснато по време на престоя ми в дома му. Бяхме сами, той се обръщаше към мен с някаква смесица от доверие и подозрителност. Увличаха го религиозните теми, почти до екзалтация: променяше тона, темпото на разказа, речта на места ставаше несвързана[25]. Към образа на Хъзър се прибавиха нови черти.

(7)

Има сега два пейгамбѐря живи на земята. Единия е Рѝзи Хѝзър. Рѝзи Хѝзър е Гергьовден. Тва е един пейгамбѐрин, отначало още до края на света ще съществува. Сега втори, още има един. Рѝзи Хѝзър се движи по суша. Само по суша. . . А Рѝзи Илиѝс, втори сега пейгамбѐрин. . . То са движи само по водното пространство. Във водата. И тия двамата са събират всяка година на Гергьовден. И то как? Сяка година Гергьовден в двайсе и четири часа един час има, който е ясно, никакъв облак нема. Значи, срешнали са са вече тогава[26].

Този внушителен образ, навярно свързан със стари сезонно-календарни митове, има установено място в книжовната и устната мюсюлманска традиция. Връзката между Хъзър и Илияс и това, че те са „живи пейгамбери" (светци) с власт над природ-

[22] АИФ, № 194, с. 321, № 230, запис от 1. XI. 1984 г.

[23] В български вариант на АТ 739* (СбНУ, 40, с. 423, № 9, с. Бистрица, Кюстендилско) богат човек изгонва сина си и семейството му, след като вижда, че нямат късмет. По пътя детето прибира кученце. В друго село забогатяват. Бащата отива на гости, разбира, че късметът е в кучето и иска да му го заколят и сготвят. Детето топва залък — късметът отива у него. Сега гостът иска да заколят детето, но получава отказ.

[24] Роден е през 1912 г., с основно образование, работил на разни места — „от общ работник до електротехник". От други хора в селото научих, че на младини не му дали момата, която искал, той избягал в Турция, там лежал и в затвора. След десетина години се върнал и тогава се оженил, вече почти 40-годишен.

[25] Смятах това за индивидуална особеност, произтичаща от темперамент, степен на религиозност и др. под. Сега мисля обаче, че е възможно той да е възпроизвеждал маниер на разказване, наблюдаван в мюсюлманска среда и присъщ на професионални разказвачи на религиозни легенди, каквито в Турция е имало донеотдавна.

[26] АИФ, № 192, с. 218. Руз-и-Хъзър буквално значи „ден на Хъзър". Преведено като Гергьовден и употребено като собствено име на светеца, то показва ясно линията на отъждествяване. Мюсюлманите чествуват Хъдрелез (Хъдъреллез, Хадърлес, Ѣдърлес и пр.) на 23 април (6 май). Името се тълкува най-често като съчетание от имената на двамата светци Хъзър и Илияс, а денят отбелязва срещата им. Но има и други мнения. Срв. А. Э. Тенишева. Празднование Невруза и Хыдыреллеза в Турции (конец XIX — середина XX в.). — Советская этнография, 1991, № 6, с. 76; Orhan Acipayambi. La fête du printemps en Turquie (Hıdırellez). — Македонски фолклор, 1973, № 12, с. 108; В. А. Гордлевский. Избранные сочинения. Т. 3. М., 1962, с. 61. Според Handwörterbuch des Islam (Leiden, 1941, с. 114) под народното название Hidrellez на 23 април се чествуват обединените св. Георги, Хадър и Илияс. Вж. R. Kriss, H. Kriss-Heinrich. Цит. съч., с. 158. За двойки светци срв. Р. Попов. Светци близнаци в българския народен календар. С., 1991.

ните стихии, се допълва от отношението им към живата вода, източник на безсмъртие. И тази тема влиза в репертоара на Хайрола. Той разказва легенда за хилядата езера и Хъзър, макар и в една по всяка вероятност вторична версия[27].

(8)

Бѝн гьо̀ль — хиляда гьоля. Във тия хиляда гьоля... Тва не е лъжа! Това е по книги, писано е във книгите. Бин гьоль има една мяснос. Във тия хиляда гьоля единия гьоль са казва Ебу̀ хая̀т гьолю̀. Тва какво ше каже? Ебу̀ хая̀т, хаят значи, от тоя гьоль ако земеш със адно канче вода, пиеш го и нема да умреш на тоя свят. Йолюмѝ далмѝ, значи. Сящаш ли са какво е? Смърт нема вече. Оставаш вечно жив. И тая мяснос съществува сега. Има ги тия хиляда гьоля. Ходили хората да го търсят тоя, от хилядата гьоля единия. Търсили го, търсили го, и като го търсили — нема! Не може да го открият, понеже хиляда гьоля са. Спиш, търсиш, време минава — хиляда гьоля, къде...

През онва време един като е застанал там... Сега на байря̀м, курба̀н байря̀м и рамаза̀н байря̀м, фащаме ей така... (...) Фащаш всеки един — честито, да кажем, и целуваш му ръка. И кат му фанеш, ей тука нема никакъв кост. Ей тука кост нема (показва — на китката). Тва е Хъзър Алейссаля̀м, одеве дето говорехме една приказка за Ру̀зи Хъзър, Ру̀зи Илия̀с[28]. Двата пейгамберя, единия командва водно пространство, другото — суша... (...) Като го фаниш тоя човяк, неговата ръка тука кости нема, той като памук му е ръката. И по тва се познава, че той е божѐ сила и какво поискаш от него, тва са осъществява. Какво поискаш! По силата на бога тоя човяк е такъв даровит, Ру̀зи Хъзър.

И тоя човяк, когато чакал на времето, фаща го, целува му ръката и го усяща, и казва: „Да ми помогнеш сега!" — Той казал: „Ше ти помогна, обаче, на път съм аз, бързам, но пак ше ти помогна." Фаща един гълоб. Тия шо фърчат гълобите горе. Фаща един ейтака и му го дава във ръцете. И казва: „Пущаш го тоя гълоб. Ше гледаш, във който гьоль са фърли да са изкъпе, той е същия гьоль."

И заминава си, Ру̀зи Хъзър си заминава. И той като пуща гълъба, от високо така, излиза, откъде се виждат тия гьольове, бин гьоль. Като го пуска, вижда във кой гьоль. Бяга той сега да земе от него вода. Като бяга към него, излиза един ураган вятер. Дига го тоя човяк и — изчезнал. Не можал да улучи тва, със адна дума — да са справи със тая работа, дето му се е открило.

Какво ше кажеме тука за тва нящо? Че Господ на всякой човяк му дава колко ше живее, колко ше трябва да изеде, да изпие... Късметя си, каквото му е разрешено от божа сила...

По същество този разказ е от серията приведени по-горе (от Лясково, Беден, Змеица) за Хъзър — дарител и изпълнител на желания при определени условия. Специален акцент е получила тук темата на желанието — езерото на безсмъртието (едно между хиляда). Впрочем нишката, изтеглила тази история в потока на разказването, бе именно топонимията (след легенди за Кърк бунар, Булаир и Кум кале, дойде ред и на Бин гьол), а не делата на Хъзър. По-особено е развитието на сюжета: *успешно* откриване на светеца и все пак краен *неуспех,* защото желанието е прекомерно и Бог си знае работата. Както при всеки религиознолегендарен дискурс разказвачът държи на истинността („Това не е лъжа!... Писано е по книгите") и на поуката („Господ на всякой човяк му дава колко ше живее, колко ше трябва да изеде, да изпие"). Твърдата убеденост в предначертаното от Бога се включва в една игра на надежда и допускане на чудесни обрати, която трябва да допринесе за поносимостта на битието: представата и разказите за Хъзър имат и такава функция.

Хайрола, който несъмнено е сред начетените разказвачи на легенди, знае и приказката за Божието правосъдие (АТ 759) с Хъзър в ролята на ангела (вж. Приложение, № 2). Сюжетът е разпространен между християни, мюсюлмани, евреи[29]. Този, който разкрива Божия промисъл в поредица странни действия, в християнските версии е ангел Божи, в еврейските — пророк Илия, в Корана — безименен „слуга на Аллаха", а в мюсюлманската книжовна традиция след Корана — Хадир (Хъзър). Сам по себе си текстът от Жълтуша не блести с особени качества. Интересна е появата на мотива за стълбата (вероятно стълба към небето[30]) като атрибут на Хъзър.

[27] АИФ, № 192, с. 217, № 141. „Първични" са легенди като разказаната от Евлия Челеби (XIV в.): Ловец убива птица на брега на езеро и иска да я оскубе във водата. Тя оживява и отлита. За да запази тайната на езерото с животворна сила, Хъзър създава там хиляда езера. Вж. М. Сейидов. Хызыр — продукт тюркского мифологического мышления. — Изв. АН АзССР. Сер. лит., яз. и искусства. Баку, 1984, № 4, с. 22.

[28] Вж. по-горе.

[29] Вж. H. Schwarzbaum. Engel und Eremit. — В: Enzyklopädie des Märchens. Bd. 3. Berlin, New York, 1981, 1438—1446; H. Schwarzbaum. The Jewish and Moslem Versions of Some Theodicy Legends (AT 759). — Fabula, 3, 1960, 119—169.

[30] Срв. за този образ: В. Н. Топоров. Лестница. — В: Мифы народов мира. Т. 2. М., 1982, 50—51; М. Элиаде. Космос и история. М., 1987, 191—198.

Представите и разказите за Хъзър Неби у българите мохамедани са в рамките на богатата традиция, свързана с този персонаж, в света на исляма. Трудно е да се говори за специфични особености на образа или на мотивите в българомохамеданска среда. Популярността му се дължи най-вече на ролите на помощник и дарител, на божи пратеник, който подлага на изпитания, възнаграждава и наказва. Най-често се превъплъщава в старец и просяк. Могат да се установят много успоредици с легендите и приказките за Господ и светците, които ходят по земята и участвуват в хорските дела, с представите за просяците[31] и пр., сред християнското население. Този комплекс от идеи не се приема от високите монотеистични религии (християнство, ислям, юдаизъм), но процъфтява в низовите им — битови или народни — форми, в различните секти и направления, в устната традиция, в апокрифната и народната литература[32]. В тази сфера се чувствуват особено добре мюсюлманските Хъзър и Илияс, еврейският и християнският пророк Илия — образи и имена на една същност.

Всичко това обаче си е отделна тема за специално изследване. И за да е по-ясно към каква сложна проблематика е насочен материалът от това съобщение, ще го завърша с още извлечения от писаното за нашия персонаж. (За улеснение ще го наричам само Хъзър.)

Хъзър е „най-голямата и най-значителна фигура на мохамеданския синкретизъм". Известен е от Мала Азия до Северна и Западна Африка и Индия, но най-развит култ има в Палестина и Сирия. „За днешните мюсюлмани. . . е светец, който се отъждествява с пророк Илия и със св. Георги."[33] По популярност отстъпва само на Мохамед и Али. Хъзър е „персонаж от мюсюлманската митология, поел черти от различни митологични персонажи от предислямския Близък изток". Свързва се с морската стихия. В Средна Азия се представя като „благочестив старец, Хазрати Хъзр, даряващ изобилие и щастие на тези, които го видят."[34] Хъзър притежава черти от вавилонската, еврейската, елинистично-ориенталската и християнско-ориенталската традиция. Той е пророк и светец, вечен скитник, който се открива на избранници[35]. . . Хъзър е мюсюлманското име на пророк Илия. На турски има израз „Hızır gibişyeti mek" — „идвам на помощ в най-нужния момент, появявам се като ангел-спасител"[36]. Хъзър — на арабски „зелен" — е пророк, който носи богатство[37]. Но — „Хъзър" е от тюркски произход и означава огън, топлина, мъж, човек[38]. Образът на Хъзър има утвърдено място в литературната традиция (Фирдоуси, „Шах-наме", Низами — „Искендер-наме"), в народните романи — „дастани", в свързаната със суфизма поезия[39]; той е персонаж във вълшебни и легендарни приказки (ЕВ 89, 183, 216, 284, 110, 111).

Хъзър е навсякъде. „Срещаш го — ама да го узнаеш!" — както би казал селянинът от Змеица.

---

[31] Вж. К. Михайлова. Просякът певец във фолклорната култура на славяните (опит за функционално-семантична характеристика). — Български фолклор, 1988, № 4, 22—23.

[32] Срв. М. Драгоманов. Славянските сказания за пожертвуване на собственото дете. — СбНУ, I, 1889, 90—91; Д. Петканова. Апокрифна литература и фолклор. С., 1978, с. 94.

[33] R. Kriss, H. Kriss-Heinrich. Цит. съч., с. 154.

[34] М. Б. Пиотровский. Хадир. — В: Мифы народов мира. Т. 2, с. 576.

[35] W. Fauth. Chadir. — В: Enzyklopädie des Märchens. Bd. 2. Berlin, New York, 1979 ,1206—1210.

[36] Турецко-русский словарь. М., 1977, с. 406.

[37] O. Acipayambi. Цит. съч., с. 108.

[38] М. Сейидов. Цит. съч., с. 14.

[39] Вж. O. Spies. Zwei volkstümliche Liebesgeschichten aus dem Orient. Helsinki, 1939, S. 69 (FFC, No 127).

№ 1. *АИФ, № 155, с. 36, № 22*:

Тръгнали да идат да печелят. Трима братя. И вървяли по пъте, и викали: „Да видиме Ъзър Небѝ ние. . .“ Говорили си са тримата. И одят до някъде, и ги посрѝшка той. . . Абе, да не е Ъзър Небѝ, дали кой не е сега. . . И:

— Ко искаш ти да си богат?

— На мене — вика — ша дадеш много ѝвце! — Едина брат.

Рекло:

— Айде! Връщайте са, додѐ идиш до вас, ше имаш и ѝвце, и къща, и сичко!

Оде — е—ей, голяма работа! Другия попитал:

— Кво йшеш ти?

— Аз искам — вика — магазинер да съм, да имам сичко!

— Ше имаш — вика.

Най-малкия рекло:

— Ти ко искаш?

— Аз искам жена — вика, — който е бизѝла, де, млекѝ алàл!

Алàл — значи от Господа. Права жена, не е крала, не лàгала, не нишо.

— Аз искам — вика — таква жена да ми са падне.

Оня не иска стока! Добре, оде, зима едно сиромашко момиченце той. . . Значи, от майката да бизѐ да нема грях!

(Зап. С. Б.: Ама той си го избира или пак човекът му помогнал?)

Той си го е избрало, мъжкия казал: „Искам накова, който е часно мляко. . . Не е крала майка му. Не е одила по чужди мъже. Искам такъва жена да ми са падне на мене! Богатско не искам аз.“

И, и той са загабя вече човяка. Те нѝ го знаят кой е. . . Хубоу ма, то фата, оде при голямия, първия. . . (Зап. С. Б.: Като минало време?)

Като минало време, той са е направил като на един просѝк. Оде:

— Абе, има ли таа вечер тука да спѝе?

— Въри му дайте едно парче ляп, ше му еба майката! — казало.

И тоа си е подминàло. Ѝде на другия. И то рекло: „Е. . .“ Един човяк богат стане ли, такъв дрипав човяк прибира ли в къщата? Нали си е така? (. . .) И отишли, агà сутринта станали — нема ни овце, и каквито къщурки си са имали, в такви къщурки си са намерили.

Сега ше иде да опитва оня. Дет' казало: „Жена искам, от Господа дето, чис преснѝк е бизѐела.“ Оде у него, казало:

— Таа вечер искам от тебе печено!

Само адна овчица имат.

— Дадено — рекло, — лядо!

Ѝде, заколва овцата. Клават да я пекат. . . Играли му децата, па те са удавили и двете във един кладенец. Удавили са, донисат децата, клават ги тука. И двете умряти!. . . Жената не е казала: „Мъжо, ние една овчица да имаме, та а колиш!“ Заколват, изпичат, ядат, стават. . . Дошло време да си върви.

— Айде — рекло, — бисмиллѝ ай, ставайте бе, дечинки!

Стават децата. Сьбира кокалете — айде, овчицата да си стане ѝвца! И овцàта става, и децата ожуяват, и сичкото. . . Значи, излело най-здрав той!

21. IV. 1982 г.
с. Змеица, Девинско
С. Б.

Асен Радованов Чешитев,
70 г., без образование

№ 2. *АИФ, № 192, с. 220, № 143*:

Имало случаи такива. . . Тръгваш на път. И един човяк, настига та по пътя. И казва:

— Съгласен ли си да пътуваме заедно?

Ти му разрешаваш, казваш:

— Съгласен съм. (. . .)

— Хубоу ма нема да ми пречиш по пътя. — Този, който та настига. — За да пътуваме заедно, нема ми пречиш. При тия условия, ако не ми пречиш, ше пътуваме заедно, ако ми пречиш — ше трябва да са разделим (. . .)

Човяка казал: „Нема да ти преча, тръгваме и пътуваме. . .“ Вървяли, вървяли, отиват до адна мясност. Имало някакъв си дувар. Стена. Обаче тя така е била, старинна, на падане, да кажеме. На разваляне. И като я видял така, фаща я той, та я малко потакнал така, потакнал я. Тоя, който го е настигнал отзад.

— Абе, какво губиш вряме със тоя дувар? — му казал другаря му.

— Нали говорихме да не ми пречиш, нали, сега, съгласи са ти с тва. . . Трябва да се разделим.

— А, прощавай! Да продължим. Нема да ти преча.

По-нататък като вървял, вѝдел е — деца играят. Няколко деца. Адното дете фаща и му отрязва главата. Тоя човяк, който вървял. Отзад дето дошъл, нали? Тва е Хъзър Алейссалям. Фаща и отрязва му главата на детето. Той казва:

— Бива ли тва нящо да вършиш, бе? Гледай, тва красиво дя̀те да го унишожиш?

— Трябва да са разделим вече.

— Нема. Сгреших, прости ми, пак ше продължим нататък.

Продължават пак нататък. Вървяли докъде вървяли, той е носил адна стълбичка. Оставил си стълбичката при него, казал:

— Аз ше са отбия малко настрани, почакай ма! Ама нема да пипаш стълбата! Тая стълбичка нема да я пипаш.

Обещал — „нема да я пипам", онзи са отстранява. (. . .) Той може да е при него, обаче са закрива така пред него, не може да го видиш, все едно, че нема човяк. И този сега, който му казал „нема да пипаш тая стълбичка", стъпва на адното стъпало. И като стъпил на адното стъпало, видял е цялия свят, всички високи планини, всичко. Сега от тукана също гледаш, обаче не са вижда, нали? Ама той е видял всички, на първото стъпало. На второто стъпало като е стъпил, морета, тва всичко е видял. На третото стъпало като е стъпил, цялия свят му става като на тепсия, като на чиния, като седнеш. Света, цялия свят, тва, което го виждаш, му са явява като на чиния отпред. Вѝдел сега на фронта там — бият са. Бият са там хората. И той сега иска на адните да помогне, тоя, който видял тва нящо. И като го видял, че върши тва, веднага спира, казва:

— Нали говорехме да не вършиш тия работи? Значи, да са слушаме.

Казал:

— Прости ми!

— Сега — казва — трябва вече да са разделим. Спираме, дотука беше цялата работа. . . Сега първо дето бутнах стената. Тая стена тука има. . . На едни сираци умрял баща ни, на едни деца, а бащата закрил тука адна каса със пари. Значи, скъпоценни, злато ли, пък какво ше е. . . И тука, сега аз го пооправих, тая стена, и те като пораснат, ше дòат да го ремонтират, изкарват тая каса. Тва е башинна помощ, ше почнат да го използват. . . Второ, там детето, дето го заклах, дето му отрязахме главата. Тва дете ше стане един разбойник, който много ора ше теглят. И той, като върши лоши работи, на другия свят ше бàде във ада. (. . .) Аз го очистих тука, обаче от тука отиде във рая вече. Тва малко бебче, тва нема гряшка сега. А иначе много хора щяли да теглят от него. Във място тогаа да го бесят, да го убиват, да си създаде поколение да теглят със нега, аз тука. . . По-добре, тука вече отива във рая. Трето, дето са качи ти тука на тая стълба. Тая стълба е моя. Целия свят, виждаш какво нящо, океани, всичко става, като на тепсия са явява така. Аз съм — казал — Хъзър Алейссалям, тая работа аз дето върша, ти не можеш да я вършиш, ти не я разбираш. Затва — казал — вече е време да си са разделим.

И край на преставлението!

22. IV. 1983 г.
с. Жълтуша, Ардинско
С. Б.

Асен Якимов Тенекеджиев,
род. 1912 г., основно образование